

הרב צוריאל חלמיש

מגמות וצנזורים בעריכת הספר 'אגרות הנצי"ב מוולאז'ין'

- הקדמה
- פתיחה
- ספרי המכתבים של הנצי"ב
- שו"ת משיב דבר ובעיית זיהוי הנמענים בו
- אגרות הנצי"ב
- אופיו של ספר אגרות הנצי"ב
- סדר האגרות בספר והבהרת המציאות
- ההיסטורית
- אי ציון מקורות לאגרות
- השמטות וצנזורים בתוך אגרות הנצי"ב
- אי הדפסת הכרך השני "הציוני" של אגרות הנצי"ב
- האגרות הציוניות של הנצי"ב – רשימה חלקית
- בשולי הדברים: מסמך למיפוי מכותבי הנצי"ב
- סיכום

מתוך אלפי תשובותיו ואגרותיו של הנצי"ב מוולוז'ין רק מאות נשמרו ונדפסו בספרים במאמר זה מציג הרב צוריאל חלמיש את מגמות העריכה של הספר "אגרות הנצי"ב מוולאז'ין" - קובץ האגרות הגדול היחיד שיצא לאור מתורת הנצי"ב - במסגרתן הועלמה פעילותו הציונית במסגרת תנועת "חובבי ציון", הוסתרו קשריו עם דמויות ציוניות ומשכילות, ונתמעטה דמותו הפתוחה והסובלנית מתוך דברי הנצי"ב הוסרו מילים, משפטים ופסקאות שלמות בחלק השני של המאמר הוצגה רשימה בלתי ממצה של שורת אגרות ציוניות שהושמטה מתוך הספר

הרב צוריאל חלמיש

מגמות וצנזורים בעריכת הספר 'אגרות הנצי"ב מוולאז'ין'

הקדמה

מטרתי במאמר זה להציג את אופיו של הספר "אגרות הנצי"ב מוולאז'ין" (בני ברק תשס"ג), בעריכת הרב יעקב קוסובסקי-שחור, ולהציג השמטות של אגרות וכן צינזורים בתוך אגרות, אשר בוצעו בו. מכתבים אלו הושמטו וצונזרו במטרה למעט בשימור הזיכרון ההיסטורי של משנתו הציונית ופעילותו הציונית הענפה של רבי נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב מוולוז'ין, וכן במטרה למעט את הרושם שלו כגדול בתורה הבקי ופתוח להוויות העולם.

פתיחה

בחודש האחרון זכינו הרב ד"ר בועז הוטרר ואנוכי, להוציא לאור במכון הר ברכה את החיבור "חרבות לגוף האומה: הנצי"ב מוולוז'ין ואחדות ישראל". בעוד הרב בועז בירר וסיכם את סוגיית הפרדת הקהילות באירופה בעת החדשה מבחינות שונות, בירורי התמקדו במשנת הנצי"ב על סוגיית הפרדת הקהילות וחלופותיה. על יסוד מאמרו "על ימין ושמאל", מסקנתי היא שהנצי"ב התנגד למגמת הבדלנות בין האורתודוקסים והרפורמים שהתפשטה במערב ומרכז אירופה. חלק אחד מתוך עיוני פורסם בגיליון 'בארות' 1.

בשלב מוקדם של בירורי, הבנתי שכדי לעמוד כראוי על משנת הנצי"ב בעניין הפרדת הקהילות, עלי לעיין בכל כתביו הרבים, בהם תשובותי בהלכה ואגרותיו בנושאים שונים. אכן ב"חרבות לגוף האומה" צוטטו תשובות ואגרות רבות של הנצי"ב, וכן נוספו הפניות רבות לכתביו.

בנוסף, כדי להבין את המשמעות של פרסום דברי הנצי"ב על הפרדת הקהילות בשנת תרמ"ד (1883), מצאתי צורך לעיין במשקל דבריו בסוגיות ציבוריות בעיני בני דורו. לשם כך עיינתי בפולמוסים, פרשיות ואירועים ציבוריים ופרטיים בהם עסק הנצי"ב במשך ימי חייו, בין השאר באמצעות תשובותיו ואגרותיו הרבות.¹

1. עוד חזון למועד להבהיר את סוגיית מעמדו של הנצי"ב בתקופתו ואחריה. כאן נציין באופן כללי כי בשנות

ספרי המכתבים של הנצי"ב

כפי שנתבאר ב"חרבות לגוף האומה" (עמ' 106-107), על פי עדות בנו הרב מאיר בר-אילן (ברלין), אחיינו-גיסו הרב ברוך עפשטיין (מחבר "תורה תמימה") ועוד, כתב הנצי"ב אלפים רבים של מכתבים, אלא שרובם המוחלט לא נשמר, והם אבדו. בשורה התחתונה, לפנינו כיום שני ספרים סדורים בהם מעט יותר מ-550 ממכתביו של הנצי"ב.

כמאתיים ושישים מתשובותיו של הנצי"ב נדפסו בספר "משיב דבר", ורשה תרנ"ד. בספר הנזכר עסקתי בנסיבות של הדפסת שו"ת "משיב דבר" ומהדורותיו. כאן אציין בקצרה כי לפחות חלקים מהחיבור לכל הפחות הוגהו בידי הנצי"ב עצמו, ומקורביו השלימו את העריכה לאחר פטירתו והוציאו את הספר לאור. זה סדר הספר: חלק ראשון על אורח חיים כולל מ"ז סימנים, חלק שני על יורה דעה כולל ק"ט סימנים (וכן קונטרס הלכות שחיטה), חלק שלישי על חושן משפט כולל כ' סימנים, וחלק רביעי על אבן העזר כולל פ"ה סימנים.

מהדורה חדשה של שו"ת משיב דבר, עם חלק חמישי הכולל מאה ותשע סימנים חדשים "אשר הוא ברובו מכתב יד... וצירפנו גם תשובותיו אשר נדפסו בספרים וקובצים שונים", וכן הגהות ותיקונים, נדפסה בידי ניני הנצי"ב, בני נכדו הרב ישראל איסר שפירא, בירושלים תשנ"ג.² בחתימת הספר נדפסו מפתח עניינים ומקורות, "מיסודם" של רבי חיים ברלין, בן הנצי"ב, והרי"א שפירא, הנכד הנזכר.³

לצד ספר השו"ת, כמאתיים מאגרותיו של הנצי"ב נדפסו בספר "אגרות הנצי"ב מוולאז'ין" – כך, א, ירושלים תשס"ג (להלן: אגרות הנצי"ב). הספר נערך בידי הרב יעקב

שיבתו נודע הנצי"ב כאחד מגדולי הדור באירופה, לצד רבנים כרבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנה ואחרים, משקל דעתו היה רב מאוד, והוא עסק בשורה של סוגיות ציבוריות ופרטיות מהמעלה הראשונה. 2. נראה שבמרכז המלאכה על הספר עמד בנו של הרב ישראל איסר, הרב צבי הירש שפירא (נפ' תשס"ח), מחבר "צביון העמודים" – תשעה חלקים על ספר מצוות קטן לר"י מקורביל (ראו שלהי הקדמת הרב אריה שפירא, נכד הרב אריה אחי-אביו של הרב צבי הירש, לספר דרשות הנצי"ב, ירושלים תשנ"ג, וכן בהקדמת הרב יעקב שפירא לספר נשמת חיים – אורח חיים, לר"ח ברלין בן הנצי"ב, תשס"ח, עמ' ו, שרצה שפירא עסק בהוצאת כתבי הנצי"ב לאור וכתבי יד רבים היו תחת ידו).

3. הרב ישראל איסר שפירא (תרמ"ו-תרל"א), נכד הנצי"ב, עסק במשך שנים רבות בהוצאת ספרי סבו, ואף הקים לשם כך עמותה: "הועד להוצאת כתבי הנצי"ב זצ"ל מוולאז'ין". הוא הוציא לאור את ספרי הנצי"ב "מרומי שדה" על הש"ס (שלושה כרכים, תשט"ז), "עמק הנצי"ב" על הספרי (שלושה כרכים, תשי"ט-תשכ"ב), ו"ברכת הנצי"ב" על המכילתא (תשל"ג; נדפס במהדורה חדשה בידי בניו נכדי הנצי"ב בירושלים תשנ"ז). כן תכנן להוציא לאור מאסף מתורת הנצי"ב על נביאים וכתובים (ראו הקדמת הרב אריה שפירא, נכד אחיו הרב אריה, לספר דבר העמק, ירושלים תשמ"ח). לאחר פטירתו, כאמור, השלימו בניו את פרסום המהדורה החדשה של שו"ת משיב דבר, בין השאר על יסוד עבודותיו.

הרב שפירא הוא מחבר תורני נכבד מצד עצמו – בניו ולאחר מכן נכדיו הוציאו לאור את ספריו "מתק אזהרות" על אזהרות רבינו אליהו הזקן (ירושלים [וכן להלן] תשל"ב), "יאר הפסיק" על אחד מסימני הקריאה בתורה (תשמ"ב), ו"עין ישראל" על אגדות הש"ס (שלושה כרכים, תשס"ב, תשס"ח ותשפ"ב).

קוסובסקי-שחור, ניין-נינו של גיס הנצי"ב,⁴ בעזרת בנו הרב אברהם ישעיה. בקובץ זה מאתיים וארבעה עשר סימנים בשישה מדורים: 'תורה' ובו ל"ב סימנים (א-לב), 'חינוך' ובו ח' סימנים (לג-מ), 'שיבת וולאזין' ובו מ"ד סימנים (מא-פד), 'משמרת הקודש' ובו כ"ג סימנים (פה-קז), 'בין אדם לחבירו' ובו כ"ד סימנים (קח-קלא), ו'הסכמות' ובו פ"ג סימנים (קלב-ריד). חשוב לציין כבר כאן שעשרות אגרות נדפסו הן בשו"ת משיב דבר והן באגרות הנצי"ב (ראו להלן הע' 14)

בסוף הספר נוספו מפתח מקורות, מפתח אישים ומפתח ספרים, וכן עשרה עמודים בהם צילומי כתבי יד ודפוסים שהובאו בספר.⁵ במאמר שלפניכם אעסוק בהרחבה בספר זה, אולם תחילה נדון בקצרה בשו"ת משיב דבר.

שו"ת משיב דבר ובעיית זיהוי הנמענים בו

המבקש לעמוד על זהות נמעניו הרבים של הנצי"ב, יתקשה לעשות זאת באמצעות מעבר פשוט על שו"ת משיב דבר. תחילה, במשיב דבר פעמים רבות לא צוינה באופן ברור זהותם של מכותבי הנצי"ב, או שהיא צוינה באופן חלקי.⁶ גם לאחר מעבר מלא על הספר, קשה לעמוד על מדיניות אחידה בנושא. הסיבה לכך לא נכתבה במפורש וניתנת להשערה בלבד.

על גבי פער זה נוספה תקלה מצערת – רבות הן טעויות הדפוס או ההשמטות במשיב דבר, בין בשמות הנמענים ובין בטעויות דפוס ופענוח שונות בגוף התשובות. אפשר שהסיבה לתקלה זו היא ההדפסה החפוזה של תשובות הנצי"ב לאחר הסתלקות בוורשה בקיץ תרנ"ג (ראו חרבות לגוף האומה, עמ' 100-106). על טעויות אלה ניתן לעתים לעמוד כאשר זכינו שכתב היד של הנצי"ב הועמד בפנינו, או כאשר

4. הרב יעקב קוסובסקי-שחור הוא ניין נינו של גיס הנצי"ב, רבי חיים ליב שחור שנישא לליפשא מלכה אחות הנצי"ב (ר"י קוסובסקי-שחור הוא בנו של הרב שאול מחבר "דבר שאול", בנו של הרב דוד שלמה, בנו של הרב יצחק ששימש כרב ביוהנסבורג ומחבר שו"ת "שאלת יצחק", בנו של הרב שאול, בנו של הרב חיים ליב שחור – על אודותיו הוקדשו שני עמודים בהקדמת הספר).

יבולו הספרותי של ר"י קוסובסקי-שחור הוא נכבד: עקבי יצחק מתורת רבי יצחק קוסובסקי-שחור (בני ברק [וכן להלן] תשס"ו); שו"ת שאלת יצחק לר"י קוסובסקי שחור (תשנ"ד, ומהדורה חדשה בתשס"ו); אגרות ר' חיים עוזר (שלושה חלקים: א-ב, תשס"א; ג, תש"ע); נשמת חיים – שו"ת לרבי חיים ברלין בן הנצי"ב (תשס"ב), נשמת חיים – דרשות מאמרים ומכתבים (תשס"ג); אגרות ר' יצחק אלחנן (שני חלקים, תשס"ד); תאומי צביה – דרשות מהמגיד מווילנה (תשס"ו); תפארת שאול על תולדות אביו ר' שאול קוסובסקי-שחור (תשע"ז); אוצרות רבינו חיים עוזר (תש"פ). כן פרסם ר"י מאמרים שונים וסייע רבות בפרסום ספרים, תשובות ואגרות מכתבי רבנים.

5. סימנים לז, נט, עה, עט, קיז, קיח, קכא, קכג, קכט.

6. תחת הקדמת הנצי"ב נוספה "התנצלות המביאים לבית הדפוס", בה נאמר כי "תארי הכבוד" שהעניק הנצי"ב למכותביו לא נדפסו "מפני אהבת הקצור". כאמור לא רק תארי הכבוד אינם, אלא גם השמות המלאים של רבים מהנמענים.

נחשפים לגרסה שונה של התשובה. חלק מהשגיאות תוקנו במהדורת השו"ת החדשה, משנת תשנ"ג.

טעויות סופר נמצאות, לדוגמה, בתשובת הנצי"ב אל הרב משה אריה במברגר בעניין הדפסת כתבי אביו הרב יצחק דב במברגר מווירצבורג (משיב דבר א, כד), שנדפסה לאחר מכן מכתב היד בספר גנזי שערי ציון (בני ברק תשס"ג, עמ' סה-עא) עם תיקונים רבים (ושוב באגרות הנצי"ב סי' קו).⁷ דוגמה נוספת היא תשובתו אל הרב משה טרשצ'אנסקי (משיב דבר ב, מד; וכן חלקית באגרות הנצי"ב סי' זז). צילום תחילת וסוף כתב היד של המכתב נדפס בספרו של ר"מ טרשצ'אנסקי (זכרון משה, ניו יורק תשל"א, עמ' קסא-קסב), והשינויים בולטים. דוגמה בולטת שלישית היא תשובת הנצי"ב אל הרב אלימלך הכהן לוינשטיין, מחבר "פרי אלימלך" ורבה של זבניגורודקה (משיב דבר ד, יח), שנדפסה שוב באגרות הנצי"ב (סי' קד) – והפעם כפי הנראה בהתאם לכתב היד – עם שינויים רבים. דוגמה נוספת היא חילופי הנוסחאות הרבים במאמר המפורסם "על ימין ושמאל" (משיב דבר א, מד), להן הוקדש נספח בסוף הספר "חרבות לגוף האומה" (עמ' 293-292); ורבות נוספות.

דברי הרב יעקב זאב כהנא, רבה של קרוקי ומחבר שו"ת תולדות יעקב, על שו"ת משיב דבר, אומנם נראים מופרזים אבל משקפים במידת מה את המצב המצוי:

הנה מעת שהודעתני מספר 'משיב דבר' אשר ראה עיניו אשר השיב לי, ראה ראיתי להשיגו. וראיתי אשר איזהו תשובות אשר בטעות נדפס, או הגאון בעצמו טעה. דהיינו בחי"ד [חלק יורה דעה, חלק ב] תשובה י"ג נכתב לי בהיותי בעיר קראק, ונדפס להרב כו' האראדאק. אך יוכל להיות שנשאל מהרב דהארדאק קודם, והשיב לו מקודם.⁸ אך יתר התשובות אשר לי נדפס בטעות בודאי, כי אין לך תשובה ותשובה שלא נדפס בטעות. היינו תשובה פ"ו [שם] כותב לאב"ד כו' דעיר קרטוב. לא זו הדרך אשר עברתי ולא זו העיר אשר קבעתי בה, כי שמה דאתרא באתרא מחליף לי. אפיך קארטוב ועייל קראק במקומה.⁹ וכמות שאינה לתשובה פ"ו כן אינה לתשובה פ"ז, אשר טעה בשמי להכניס ארי" במקום זאב, כי שמא בשמא מחליף.¹⁰ ובח' אהע"ז [חלק אבן העזר, חלק ד] כתב אלי, בסי' ז',

7. אגב, כתה"י של הנצי"ב של האגרת נמכר בבית מכירות פומביות. אין כאן המקום להעיר על תופעה זו, במסגרתה נמכרים ספרים אישיים של הנצי"ב ובנו רבי חיים ברלין, וכן מכתבים ומסמכים.

8. ראוי לציין דבר פלא, שתשובה זו מהנצי"ב הועתקה בידי הרב שלמה ראובן רבינוביץ, רבה של הורדוק, בספרו "בגדי שרד", שעודנו בכתב יד בספרייה הלאומית (יעו"ש גם על נסיבות השאלה). על כל פנים, גם בנוסח שבכתב היד ישנם שינויים רבים מהנוסח הנדפס.

9. בדפוס: "האבד"ק קרטוב" אולם – כפי שתמה הרב כהנא – נראה שאין עיר בשם זה, וצ"ל "קראק".

10. יוער כי במהדורה הראשונה של משיב דבר, לאחר שמו של הרב כהנא, נוסף רווח ואחריו ראשי התיבות

כתב להרב אב"ד דפאסיואל, ולא כתב שם שמי. רק [שם] בסי' ט"ז נדפס שמי כהוגן ולא נזכר שם יחוסי ולא מקומי (תולדות יעקב, חו"מ סי' ד, וילנא תרס"ז, עמ' 181).

יש לציין כי ב"דברים אחדים" שבפתח המהדורה החדשה של משיב דבר ציינו העורכים, ניני הנצי"ב: "בהוצאה זו השתדלנו לתקן את רובי טעויותיו". אכן בהרבה מקומות שינו העורכים מן הנוסח שבמהדורה הראשונה, וכפי הנראה על פי כתבי יד או נסיבות אחרות, אולם לא הבהירו את מדיניותם (אם יש כזו), טעמים ומקורם. יש לקוות שכך ייעשה בעתיד.

מצב זה קיים במידת מה גם בספר אגרות הנצי"ב. גם בו פעמים רבות לא צוין שמו של הנמען. לעתים השם צוין בהערת שוליים, ולעתים באופן חלקי במפתח האישים בסוף הספר.

אגרות הנצי"ב

הספר "אגרות הנצי"ב", בעריכת הרב יעקב קוסובסקי-שחור, יצא כאמור לאור לפני 23 שנים (בני ברק תשס"ג), והוא כולל מאתיים וארבעה עשר סימנים. בשערו הובהר כי בו "קובץ אגרות בעניני חיזוק התורה והישיבות, רבנות וקהילות ישראל", ובפתחו הוגדר כ"קובץ אגרות רבן של ישראל רבינו הגאון האמיתי מרן רבי נפתלי צבי יהודא ברלין זצ"ל". מהדורת הספר אזלה משוק הספרים, ועם זאת סריקתו זמינה במאגר "אוצר החכמה".

אגרות הנצי"ב הוא קובץ המכתבים הגדול היחיד שנערך מתורת הנצי"ב. המבקש לעמוד על היקף פועלו של הנצי"ב מוכרח להידרש אליו. למעשה מדובר באוצר בלום של דברי תורה, הדרכה והשקפה. המעיין בהם מקבל רושם עצום על תורתו העמוקה, ניסיונו הרב, ופעילותו הציבורית והפרטית הענפה של הנצי"ב מוולוז'ין. יש להעיר כי במקרים אחדים נדפסו בו גם קטעים שאינם אגרות, ובדרך כלל מקורם צוין.¹¹

שכיחים קודם שמה של קהילה יהודית בעיר מסוימת: "יע"א" (=יגן עליה אלוהים), המלמדות כי מלכתחילה הוקבע בידי מתקיני הספר לדפוס מקום לכתובת שם עירו של הנמען.

11. סי' 1 – דברי הנצי"ב בהרחב דבר, בראשית כו, ה (מפתיחת הסימן ועד המלים "שהם שומרים המשמרת"), ומשיב דבר ג, יד (מהמלים "והנה אין דמיון" ועד הסוף). בסוף הסימן נדפסו המילים "נפתלי צבי יהודא ברלין" שאינם במקור. במקרה זה לא צוין מקור הסימן. סי' יד – מתוך הקדמת העמק שאלה. סי' יז – מתוך הקדמת העמק דבר והרחב דבר. סי' מא – מתוך הקדמת העמק שאלה. סי' פד – עדות בכתב מרבי חיים ברלין, בן הנצי"ב, על נסיבות סגירת ישיבת וולוז'ין, מיום כ"ז באב תרנ"ג, יום לפני פטירת הנצי"ב, מהעתקת ר' אריה לוי, בחתימת ב"ד בירושלים בשנת תרע"ה, מתוך כתב היד של רבי חיים ברלין (ראו נשמת חיים: דרשות מאמרים ומכתבים, סי' קכא סי' טז; שמחה רז, צדיק יסוד עולם, עמ' 142).

מקבץ נוסף של מכתבים מהנצי"ב נתפזר בספרי "נשמת חיים" לבנו הרב חיים ברלין אשר נדפסו תחת שם זה

כפי שכתב עורך הספר הרב קוסובסקי-שחור בהקדמתו, ישנה חשיבות גדולה לעיון באגרותיו של גדול בתורה בכלל והנצי"ב בפרט: "באגרותיו של גאון וגדול הדור... אנו מתוודעים אליו בשיחו ושיגו עם הבריות ובדרך פעולתו מחוץ לד' אמות של הלכה, ועל כגון זה אמרו חז"ל 'גדולה שמושה של תורה'. בנוסף לערך הלימודי, מכילות אגרותיו תעודה הסטורית והנצחה לדברי ימי ישראל, המוארת ומצטיירת בעיניו הרוחניות של גדול הדור". והדברים קולעים.

אופיו של ספר אגרות הנצי"ב

ספר אגרות הנצי"ב הוא רחב יריעה (כ-360 עמודים), מוגה ונדפס בכבוד והדר. בחזותו הוא דומה לספרים נוספים שהוציא לאור העורך הרב קוסובסקי-שחור, "אגרות ר' חיים עוזר", "אגרות ר' יצחק אלחנן", ועוד. ניכר שנעשה מאמץ רב, במשך שנים ובמגוון כלים, לאתר אגרות רבות של הנצי"ב במקורות רבים – בכתב יד, בספרים ובקבצים לא מוכרים, וכן בעיתונות היהודית – לסדרן על פי היגיון פנימי, להוסיף מפתחות, ולברר מקחו של צדיק. התוצאה הסופית מעוררת הערכה רבה. ככלל, ניתן לומר שהמוקד בעריכת הספר הוא חינוכי והגותי, בהתאם לתבנית מחשבתית בה החזיק העורך, ולא דווקא היסטורי ועובדתי. עניין זה מתבטא בכמה סוגיות.

סדר האגרות בספר והבהרת המציאות ההיסטורית

תחילה, הספר לא מסודר כרונולוגית, לפי סדר השנים, אלא כאמור בסדר תוכני – בשישה מדורים שחולקו על דעת עורך הספר: תורה, חינוך, ישיבת וולאזין, משמרת הקודש, בין אדם לחבירו, הסכמות. גם בתוך המדורים לא נסדרו האגרות לפי זמן. בנוסף לחלוקה למדורים, לכל סימן הוסיף העורך כותרת משלו, במטרה להסב את תשומת הלב של הלומד לנושא מרכזי באגרת. מחד, יש מעלה בקיבוץ אגרות מפוזרות בהתאם לנושאים מוגדרים, מפני שהיא מאפשרת ללומד לעיין בנושא אחד מזוויות שונות. ואף אם גישה זו מחייבת לעתים קיצור אגרות שונות בהתאם למטרה (כפי שנעשה בספר פעמים רבות), התמורה רבה. מאידך, אם הספר היה מסודר בהתאם לשנים, אגרת אחר אגרת, נראה שקשה היה לעורך לדלג בו על אגרות מסוימות, כפי שנראה להלן.

סוגיה משלימה היא אי-ציון ההקשר ההיסטורי. בספרים העוסקים במסמכים,

במהדורות שונות: מהדורת הרב יהושע קוסובסקי-שחור בשני כרכים – שאלות ותשובות, בני ברק תשס"ב; דרשות מאמרים ומכתבים, ירושלים תשס"ג. מהדורת ישיבת וולאזין בארבעה כרכים – א. אורח חיים; ב. יורה דעה; ג. אבן העזר; ד. חושן משפט, עניינים, פירות החב"ד – שיצאו ביחד בירושלים תשס"ח.

סוגיות ואישים מן העבר, מקובל להתאמץ להבהיר את ההקשר ההיסטורי של העניין. הדבר נעשה בשל אהבת האמת והדיוק, וכן כדי לשמר את זיכרון קורות ישראל מדור לדור, להרחיב את דעתו של הקורא, ולהישיר את עיניו אל העובדות כפי שהיו; כך הוא מקבל רושם ברור ומדויק שלהן, ויכול ללמוד מהן אל דורו מתוך נקודת מבט מדויקת.

באגרות הנצי"ב, ברוב המוחלט של המקרים לא נתבאר ההקשר שבו נתפרסמה האגרת (פעמים בודדות הוסיפו. בסי' לז, לדוגמה, נוספה הערה מבהירה.¹² בסי' רי נוספה הבהרה על ההקשר המשפחתי לנצי"ב). המבקש לעמוד על ההקשר שבו פורסמה האגרת נדרש למלאכת חיפוש ואיתור עצמאית אחר המקורות הראשוניים והסוגיה הנזכרת. בדומה, על פי רוב לא צוין שמו המלא של נמען האגרת.¹³ אפשר שהסיבה לכך היא היעדר משאבים של העורך, אבל התוצאה הסופית בהחלט ברורה.

אי ציון מקורות לאגרות

סוגיה נוספת ומצטרפת היא אי-ציון המקורות מהן הובאו האגרות. בספר שנדפס 110 שנים לאחר פטירתו מחברו, ראוי לפרט את המקור של כל מסמך ומסמך. יש בכך גם משום הכרת הטוב לשומרי כתב היד ולמדפיסים הראשונים, ו"כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם" (מגילה טו, א), וכן יש בזה כדי להרחיב את דעתם של הלומדים, ולסייע למעמיקים לאתר בקלות את מקור הדברים ולעיין בו. לעתים יש בכך גם משום הענקת אפשרות למעיין לתקן טעויות שונות בספר, שהרי אי אפשר לבר בלא תבן.

בהקדמת אגרות הנצי"ב נאמר באופן כללי בלבד כי מקורות האגרות הם: "הן מכתבי יד והן מתוך ספרים וכתבי עת נדירים שיצאו בזמנו, וכן מעט מתוך הספר שו"ת 'משיב דבר' – ענינים השייכים וקשורים לספר הזה".¹⁴

12. הערה זו, יש לציין, נכתבה בידי הרב חיים קרלינסקי, שהדפיס את האגרת לראשונה בקובץ הדרום נב, ניסן תשמ"ג, עמ' 109 (על בסיס פקסימיליה של האגרת שנדפסה ב"ברייסקאיה אנציקלופדיה" – האנציקלופדיה היהודית [רח"ק מכנה אותה "האנציקלופדיה היהודית רוסית"], כרך ה, טורים 725-6). אגב, בחתימת ההערה הוסיף רח"ק הפניה לקובץ 'הכרם' בעריכת אליעזר אטלס, והפניה זו הושמטה מנוסח ההערה שנדפס באגרות הנצי"ב. הערות נוספות של רח"ק על האגרת לא הובאו.

13. פעמים בודדות צוין שמו המלא של הנמען בהערות שוליים. רשימה מלאה של זיהוי הנמענים מופיעה, למעשה, במפתח האישים שבסוף הספר.

14. מקורם של לפחות 31 סימנים ב-131 הסימנים הראשונים באגרות הנצי"ב (ראו בפסקה הבאה), הוא שו"ת משיב דבר (ברשימה להלן, מצד ימין לקו המפריד צוין הסימן באגרות הנצי"ב, ומצד שמאל הסימן במשיב דבר): סי' א – ה, קח. סי' ג-ד – ה, מ. סי' ט – ב, קד. סי' יא – ב, נז (פתיחת האגרת). סי' כג – א, לב (החלק האחרון). סי' כד – ה, קב. סי' כה – ה, קז. סי' כז – ה, מג. סי' כח – ה, מד. סי' לב – ג, קט. סי' לט – א, מד (חלקית). סי' מ – ה, קט. סי' מז – ב, ז (החלק הראשון). סי' פו-פז – ה, ג. סי' פח – א, טו. סי' פט – ב, יד. סי' צ – א, ט. סי' צה – ב, ח. סי' צו – ב, ט. סי' צז – ב, מד. סי' צח-צט – ב, קונטרס דבר השמיטה. סי' קא-קב-קג – ה, פג. סי'

מתוך 214 סימנים בספר, 83 הסימנים האחרונים (סי' קלב-ריד) הם הסכמות על ספרים. שם של הספרים צוין בכותרת הסימן, ולפיכך ברובם אפשר היה שלא לציין את המקור (שמו המלא של המחבר-הנמען, וכן שנת ומקום הדפסת הספר, לא צוינו). אולם מתוך 131 הסימנים הראשונים בספר, רק ב-33 סימנים צוין מקור בהערות השוליים.¹⁵ גם בהם, לרוב לא ברור שהערות השוליים היא הפניה למקור; המקור צוין בסתם. בנוסף, פעמים רבות הציון חלקי, ופעמים שהוא מלא; פעמים שהוא צוין למקור אחד מתוך כמה, או למקור מאוחר ולא ראשוני; ופעמים שההפניה צוינה בהערה באמצע המקור, ולא כציון מקור אלא כהפניה כללית – כדי להסב תשומת לב לאחד מענייני האגרת, או לעובדה שהושמט ממנה קטעים מסוימים (וגם אז, לא צוין שבוצעה השמטה, אלא המעיין הופנה לעיין במקור, שם יגלה להפתעתו שהאגרת נחתכה). גם לאחר עיון, לא נתבררה לי מדיניות הציון למקורות בספר, מתי וכיצד מציינים ומתי לאו. חשוב להעיר שלעתים זכינו ונדפסו באגרות הנצי"ב חלקים מהאגרת שלא נדפסו במקור המוקדם, על פי כתב היד שעמד בפני העורך.¹⁶ וכן לעתים ברור שבמהדורה זו פוענח כתה"י טוב יותר מקודמיו.¹⁷ ולעתים נותרנו בערפל.¹⁸

קד – ד, יח (בשינויים רבים). סי' קה – ד, עח (פתיחת האגרת). סי' ק – א, כד. סי' קכב – ה, מא.

15. סימנים שבהם צוין מקור בהערה: ז, ט, י, יב, יג, יד, טז, כו, כז, כט, ל, לב, לט, מ, מא, מב, מט, נד, נה, נו, סא, עא, עו, עז, עח, פה, צה (ההפניה להדפסה הראשונה בשו"ת משיב דבר ב, ח, אינה ברורה אלא היא בלשון "עיין שו"ת"), צז (כנ"ל; נדפס שם ב, מד), ק, קו (כנ"ל; נדפס שם א, כד), קח, קי, קכב, אגב, חלק גדול מהאגרות שמקורן צוין נדפסו בעיתונים אליהם שלח הנצי"ב את מכתבו.

כמדומה רק במקרה אחד צוין במפורש שמקור האגרת הוא כתב היד של הנצי"ב: סי' כט – הסכמה ושבח לדברי התורה של הרב יהושע השל ברומברג. עניין זה אגב נותר עבורי בלתי פתור: שתי אגרות דומות בתוכן אך שונות בלשון מאת הנצי"ב אל ר"ה ברומברג, מאותו יום ("יום ה' לסדר לזכרון לפני ה' תמיד תר"ן", "ז' אדר תר"ן"), נדפסו באגרות הנצי"ב – אחת בסי' כט ואחת בסי' קלו. על פי העורך, שתי האגרות הן הסכמות על ספר 'אור יהושע' שנתר בכתב יד. וצ"ב מדוע נכפלו ההסכמות. מעט על ר"י ברומברג וספרו אור יהושע שנתר בכת"י (וישנו בספרייה הלאומית בירושלים), ראו בקובץ ולישרי לב יד, ניו יורק תשפ"א, עמ' לט.

16. לדוגמה, סי' עב, אל ר' שלמה זלמן הכהן קוק, אבי הרא"ה קוק. אגרת זו נדפסה לראשונה בספר אגרות לרא"ה, ירושלים תש"ן, נספחות סע' 15, עמ' תקמז, שם הושמטה הפסקה המתחילה "והנה אשתי תי" העוסקת בענייני כספים ועניינים משפחתיים, אשר נדפסה באגרות הנצי"ב.

אגב, עורך אגרות לרא"ה שיער שם כי שהותו של הנצי"ב בביאליסטוק בחורף תרמ"ט הייתה "אולי מפני שביאליסטוק היתה מקום מושבו של הגאון ר' שמואל מוהליבר זצ"ל". אולם הנצי"ב סבב באותה עת בכמה ערים כדי לגייס כספים לפרעון חובות ישיבת וולוז'ין, ראו הצפירה, 'באדר א תרמ"ט (13 בפברואר 1889); י"א באדר א (12 בפברואר); ר"מ בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים א, עמ' 180; ועוד.

17. לדוגמה, סי' מז הנזכר להלן "הסרות נוספות" – אגרת אל רבי יוסף זכריה שטרן. אחד משלושת המופעים של שלוש נקודות (...) שסומנו בהדפסה הראשונה במשיב דבר ה, קז, כפי הנראה בשל קושי לפענח את כתב היד, פוענח והושלם באגרות הנצי"ב. וכן לעיל בפרק "שו"ת משיב דבר ובעיית זיהוי הנמענים בו", כאחת הדוגמאות לאי הדיוק במהדורת משיב דבר, ציינו לתשובה אל הרב אלימלך הכהן לוינשטיין (משיב דבר ד, יח), שפורסמה באגרות הנצי"ב (סי' קד) בשינויים רבים. מסתבר שהללו הם על פי כתב היד.

18. לדוגמה, סי' קיג נדפס כאגרת לתומכי ישיבת וולוז'ין, ששם הושמט תוך ציון שלוש נקודות. אולם כל

השמטות וצנזורים בתוך אגרות הנצי"ב

הסוגיה המרכזית בעיניי, היא השמטות וצנזורים רבים שביצע העורך באגרות הנצי"ב. דבר זה נתגלה לי במקרה, במהלך עיוני בספר שנועד כאמור לשם לימוד האגרות, והפליא אותי מאוד.

על פי תפיסתי, דברים פרי עטו של הנצי"ב מולוז'ין, מגדולי הדורות האחרונים, ראוי להדפיס כפי שנכתבו ללא שינויים, "ועלהו לא יבול". אם העורך חושש שמא הלומד בספר יבין את הדברים באופן שאינו נאמן למקור, הרשות בידו לצרף הערת שוליים מבהירה, והקורא ישפוט. כך גם ביחס למשפט שאינו מובן, לדוגמה, בשל קושי בפענוח כתב היד. ראוי להציג את המשפט כפי שהוא, וניתן להוסיף הערת שוליים על ההתלבטות בו.

גם בספר שעניינו ליקוט מקורות לפי נושאים, אין מניעה לקצר את דברי הנצי"ב המסתעפים, ולהותיר את העניינים המתאימים לנושא שנבחר. כך נעשה פעמים רבות באגרות הנצי"ב (אלא שראוי היה לציין זאת בפני הקוראים).¹⁹

הסרת משפטים או ביטויים מדבריו של גדול כהנצי"ב, בלי ליידע את הקוראים שכך נעשה (באמצעות דילוג המסומן בשלוש נקודות), הוא מעשה שניתן להצדיק רק במקרים חריגים דוגמת כבוד שמים, צנעת הפרט הנוגעת לבני דורנו, ט"ס בציון למקור, וכיוצא בזה. גם במקרים כאלה, ראוי למצוא את הדרך שתאפשר למעמיקים לעמוד על המקור. כפי שנראה מיד, במקרה שלפנינו פעמים רבות ברור שמדובר בעריכות בעלות אופי מגמתי.

איני משלה את עצמי שהגעתי לכלל העריכות שבוצעו בספר. כמות החומר שפורסמה גדולה ואיני יכול לעבור על כולה. בנוסף, פעמים רבות המקורות אינם זמינים לנו. ועם זאת, בעיניי די במצאי הנוכחי כדי להבהיר עד היכן הדברים מגיעים.

פרסום פסקה אחת מאגרת "ציונית"

כפי שנראה להלן בפרק נפרד, שורה של "אגרות ציוניות" שיש בהן ביטוי לעבודתו של הנצי"ב ב"חובבי ציון" לא נדפסה בכרך אגרות הנצי"ב. אולם אגרות בודדות דווקא כן נדפסו.

בין האגרות הללו בולטת אחת, ארוכה ומפורטת, אשר נשלחה בשנת תרמ"ו

התוכן בסימן זה נדפס לפני שנים רבות בידי ר"מ בר-אילן, כהערות מהנצי"ב על פירושו לתורה, ללא ציון העובדה שמדובר למעשה באגרת (הוספות לפירוש העמק דבר והרחב דבר, ירושלים תרצ"ח, דברים לג, ד, עמ' כד; ושוב הוטמע במהדורת העמק דבר, ירושלים תשע"א, שם עמ' תרז). וצריך עיון.

19. לדוגמה, בסי' קצט נדפסה הסכמת הנצי"ב על ספרו של ר' אברהם הופנברג (ב"ח) מחבר "קול ברמה" ורבה של ואסקי, עקבי ברכה, שנדפס בירושלים תשמ"ד. הסכמת הנצי"ב נדפסה במלואה בספר (סי' סח עמ' קנט) וכן במשיב דבר (ה, כב). באגרות הנצי"ב הושמטו החלקים ההלכתיים בהסכמה, ללא ציון על כך.

אל אגודת "חובבי ציון" בוורשה (נדפסה בעיתון המגיד, י' בניסן תרמ"ו (15 באפריל 1886); רא"י סלוצקי, שיבת ציון, ורשה תרנ"ב, עמ' 6-9; הר ברכה תש"ס, עמ' 6-9; בקובץ של הרב איזנטל (ראו להלן), מס' 3; ועוד). באגרת זו הבהיר הנצי"ב באריכות את חשיבותה הגדולה של התנועה, ואת החובה לפעול למען יישוב הארץ גם במחיר שיתוף פעולה עם עוזבי תורה. וכדבריו "וזכינו שזה הענין של ישוב הארץ הוא הבריח התכון המבריה את ישראל מקצה העולם ועד קצהו לדעת אחת" וכו'. עוד הוסיף על חשיבות ההתפשרות בעניין זה:

ועתה כאשר אגודה זו על ישוב ארץ הקודש נוסדה, ונתחברו לה כמה גדולי תורה, יברכה ה', יש תקוה ממנה לאחרית טובה, אשר יוסיפו להזהר בענין כאשר אור תורתם יהיה להם לאור המאיר חשכת דעת האדם, וחכמי לב וכבירי הדעת אשר בחבורה הקדושה גם המה ישכילו, כי בענין הנוגע לכלל ישראל אין הדעת נותנת לכל אחד להעמיד על דעתו, כאיש השורר בביתו. ומה רבו מעשי הנדיב [=הברון רוטשילד] יברכהו ה'... אשריו שזכה להקים ולבנות מושבות ארץ ישראל לשם שמים, ועל כן נגרר גם למצוה אחרת, להעמיד תורת אלוהי הארץ ליושבי בה.

ועוד ועוד. ואולם באגרות הנצי"ב, סי' קכו, הובאה מאגרת ארוכה זו רק פסקה אחת עמומה בת כ-140 מילים, בשולי האגרת ("עוד זאת ראיתי להציע"), בה הבהיר הנצי"ב שאין לפגוע בקופת רבי מאיר בעל הנס הוותיקה, המסייעת לעניי ארץ ישראל. מטרתו הייתה לאזן את קריאתו בלב האגרת, ולהבהיר לאחר דבריו הנלהבים על "חובבי ציון", שלצד חשיבות התרומות לאגודה יש לשמור על מוסדות הצדקה הקיימים. זו גם הכותרת החד ממדית שהעניק העורך לסימן: "שלא לשנות בקופות צדקה". הוצאת דברי הנצי"ב מהקשרם הפכה את מגמתו על פניה; תמיכתו המאוזנת בפעילות הציונית של "חובבי ציון", הומרה לתמיכה במוסדות צדקה של הישוב הישן בלבד.

ראוי להוסיף כי במסגרת השמטת דברי הנצי"ב, נקטעו דבריו באמצע משפט: "מהנכון שיזהירו באזהרה רבה שלא לנגוע בשום קופה של צדקה ח"ו" – המשך המשפט לא הובא: "ובזה יִרְצו דעת כמה גדולי תורה דחזו בישות [=שראו גנות] בצדקה גדולה זו [=התרומות לחובבי ציון], ועתה יחזו ישרות גם המה ורחבה חברתנו ונסבה למעלה".²⁰ עוד הוסרה פסקת החיתום שבה "תפילה ותחינה" לה שינחה "חברה קדושה זו" – חובבי ציון – להצלחה במעשיה הטובים. במקום זאת,

20. הביטויים במשפט על פי תהילים (יא, ז): "כִּי צְדִיק ה' צְדָקוֹת אָהָב, יִשֶׁר יִחְזוּ פְּנֵימוֹ, וִיחַזְקֵאל (מא, ז): "וְרַחֲמֵהּ וְנִסְבָּהּ לְמַעַלָּה לְמַעַלָּה לְצִלְעוֹת" וכו'.

אחרי ראשי התיבות "ח"ו" הנזכרים, דילג העורך אל שורות החתימה, בלי להוסיף שלוש נקודות: "העמוס בעבודה רבה, נפתלי צבי יהודא ברלין".

כוונתו של הנצי"ב הייתה לשכנע את חברי "חובבי ציון" שהאינטרס שלהם הוא שהתרומות למוסדות הישוב הישן לא תיפגענה, שכן בכך תיחלש הביקורת של גדולי תורה המתנגדים להם על התרומות לתנועה, ובטווח הארוך "חובבי ציון" יתחזקו. קטיעת דברי הנצי"ב הפכה את עמדתו המושכלת והמנומקת, במסגרת שיח פנימי החותר לאחדות, צמצום מחלוקות ואיתור מכנה משותף, לחד ממדית וחסרת עומק.

הסרת ביטויי פתיחות או קרבה לציבור הרחב

אחת ההסרות שמדגימה מגמתיות בולטת בעריכת אגרות הנצי"ב, מצויה באחד ממכתביו על אופייה של ישיבת וולוז'ין ויחסו אל תנועת ההשכלה ואל משכילי דורו, אל ידידו הוותיק, הרב פרופ' אברהם אליהו הרכבי (סי' מט), משנת תרמ"א. תצלום כתב היד של המכתב נדפס לראשונה בספר שנות דור ודור: אסופת גנזים (כרך א, ירושלים תש"ס, עמ' קפה-קפח), והוא אף צוין באגרות הנצי"ב. ואולם, באגרות הנצי"ב הסיר העורך משפט חשוב מתוך דבריו של הנצי"ב: "אחלי מע"כ הפראפעסר, הנבון בדרך חיים למעלה ממשכילי הדור, אם יש לו שיח ושיג את הארז [=אלכסנדר הלוי צדרבוים] – יעיר לבבו לכל מרי שיחי, וידעו כי אינני פאנאטיקער [=פנאט, קנאי] ולא ממרחיקי השכלה ח"ו".

באורח חריג, מחיקת המשפט צוינה באמצעות שלוש נקודות. מה שנוותר באגרות הנצי"ב הוא רק המשך המשפט, שיש בו ביקורת חריפה על המשכילים שהתנגדו לקיום ישיבת וולוז'ין: "אבל מה אעשה שהמשכילים סכלים המה לחשוב עצות שלא להשאיר בית תלמוד גם אחד בישראל". כך הועמד בפני הקוראים רושם חד ממדי של תפיסתו הרוחנית של הנצי"ב. הנצי"ב כתב שהוא אינו "ממרחיקי השכלה חס וחלילה", ואילו העורך הציג אותו ככזה.

דבר תימה שבאגרת נוספת, שנדפסה בסי' ב, הושמט שמו של הרב פרופ' אברהם אליהו הרכבי, וכן תארי ידידות, כבוד וידענות שהעניק לו הנצי"ב. תצלום כתב היד של האגרת נדפס בספר "שנות דור ודור: אסופת גנזים" (כרך א, ירושלים תש"ס, עמ' קצב-קצד). השמטה זו לא ברורה שכן כאמור, בספר נדפסו אגרות נוספות להרכבי – סי' טז, מט (שנידונה בפסקאות הקודמות), נ, סז, קנז – בהן שמו ותארו לא הושמטו.

לא ראויה היא גם העובדה שבאותה אגרת הושמטה פסקה עניינית על הרב שלמה יהודה רפפורט (שי"ר), רבה של פראג, ומכתביו לשד"ל, ר' שמואל דוד לוצאטו. "ונכבדות מדובר במ, אכן אז עוד ילדות היתה בו והתרפס הרבה לפני המשתדל [=שד"ל], ורוח אחרת הי' בו בימי זקנה כאשר זכה לעלות על מרומי הרבנות בפראג, והדברים עתיקים, אין זה המקום לבא ברחבה". העובדה שהנצי"ב עיין בכתבי אנשי

חכמת ישראל, ניתח אותם בענייניות במכתב אל ידיד ואף נתן בהם סימנים, לא ראוייה כנראה לבוא בפני לומדי משנתו.

אותה תמיהה ביחס להרכבי עולה גם ביחס לצדרכובים הנזכר, עורך העיתון המליץ, נמענה של אגרת פב שנדפסה בעיתונו, ה' באדר תרנ"ג (21 בפברואר 1893). באגרת זו העוסקת בפרסומים על אודות ישיבת וולוז'ין בעיתון המליץ, בהיות הנצי"ב בוורשה בערוב ימיו שנת תרנ"ג, שמו של צדרכובים – שכונה בפי הנצי"ב בתואר נכבד: "הרב המליץ טוב לאחיו כ"ש מוהר"א המכונה ארז נ"י" – דווקא לא צונזר באגרות הנצי"ב.²¹ ועוד יותר מפליא, שבאגרת זו לא הוסר משפט דומה מאוד לזה שדווקא הוסר באגרת להרכבי: "הנני מודיע להאדון היקר, כי גם אני אינני קנאי ח"ו, ומוחזק אני לאוהב את הבריות, וזה הנני דורש ברבים".

ולעומת זאת, באגרת הבאה, ס' פג – אגרת מאת רבי חיים ברלין בנו של הנצי"ב, שאף היא נדפסה בעיתון המליץ, כ"ד בתמוז תרנ"ב (19 ביולי 1892) – הושמט לגמרי שמו של צדרכובים. אולי בשל העובדה שר"ח ברלין כינה את אר"ז בתארי כבוד בולטים וכתב את שמו במלאו: "אהובי, גבר עמיתי, ואיש בריתי, הרב כו' [כ"ש מ' אלכסנדר הלוי צעדערבובים הי"ו], ברך ה' חילו ופועל ידיו ירצה". השמטה זו בוצעה בידי העורך הרב קוסובסקי-שחור גם בספר אגרות ר"ח ברלין בעריכתו (נשמת חיים: דרשות, מאמרים מכתבים, ס' טו עמ' קיט).

בתוך קבוצה זו, יש מקום להזכיר גם צנזור של אגרת שלמה מחלק ה"הסכמות" באגרות הנצי"ב: הסכמה על ספר "המדריך" מאת הרבנים האחים זינגר, בה הכיר בצורך "במדינת רוסלאנד ופולין" לערוך את התלמוד הבבלי באופן המתאים ומושך ילדים.²²

21. ראוי לציין כי ראשי התיבות "אר"ז" – אלכסנדר צדרכובים – לא הובהרו בהערת שוליים, לא בסי' מט ולא בסי' פב, והקורא שאינו בקי ברזי אישי התקופה יתקשה להבין במי מדובר. בנוסף, שמו של צדרכובים לא נזכר ב"מפתח האישים" של נמעני הנצי"ב בסוף הספר.

22. על עניין זה ראו אצל ר' יהושע מונדשיין, 'ספר "המדריך" והפולמוס סביבו', קובץ זכור לאברהם א, תש"ס-תשס"א, עמ' שמש-שפ (הסכמת הנצי"ב שם בעמ' שעה-שעו).

בשולי פרק זה, יש להעיר כי אין אלו ההשמטות הראשונות שבוצעו בכתבי הנצי"ב סביב סוגיות של פתיחות רעיונית. על עניין זה עמד, בין השאר, ידידי הרב שמריה גרשוני במאמרו 'על כתיבת 'העמק דבר' ועל פירוש חסידיך', המעין 202 [נב, ד], תמוז תשע"ב, עמ' 50-56. הוא הראה כיצד הושמטה במהדורת "ישיבת ולאזין" של העמק דבר, טענה ארכיאולוגית שהביא הנצי"ב מתוך מאמר שפרסם בעיתון נחום סוקולוב (על הערותיו של רש"ג, שם הע' 20-22, בדבר הסתמכות הנצי"ב בפירושי על ידיעות אקדמיות שפורסמו בין השאר בעיתונות, אציין גם לפירושו המפורסם על שמו של משה רבינו במצרי – העמק דבר שמות ב, י – בו הסתמך על דברי הרב שמואל פראשקא מפיסק, בוהמיה, שפורסמו בעיתון המגיד, ט' בכסלו תרל"ה (18 בנובמבר 1874)).

וראו עוד דברי הביקורת הקצרים של הרב מרדכי קופרמן על מדיניות העריכה במהדורת ישיבת ולאזין (מבוא למהדורת העמק דבר, ירושלים תשס"ה, עמ' 10); וכן בבלוג "רב צעיר", 'ביקורת ספרים: חומש העמק דבר על ספר בראשית הוצאת ישיבת וולאזין, י"ג בטבת תשע"ב (8 בינואר 2012).

הסרת ביטויי כבוד לרבנים ואישים ציוניים

שמם של לפחות חמישה רבנים ואישים ציוניים הוסר מלשון הנצי"ב בספר אגרות הנצי"ב: הרב יצחק יעקב ריינס, הרב צבי הירש קלישר, ר' חיים יוסף יפה, ר' יחיאל מיכל פינס ויהודה ליב פינסקר.

בחמש אגרות הושמט שמו של המכותב הרב יצחק יעקב ריינס (ס" כח, לג, לד, לה, לו).²³ בסי' כח ניתן היה להצדיק השמטה זו, מכיוון ששם מתח הנצי"ב ביקורת חדה על ספרו של הרב ריינס "אורים גדולים", ושמא מטרת ההשמטה היא לשמור על כבודו של הרב ריינס, אף שהנצי"ב כינה אותו "ידידי הרב הגאון עושה מלאכה במים רבים, המפורסם לרחוקים וקרובים".²⁴ אולם מה הטעם הושמט ביסודיות שמו של הרב ריינס בארבע אגרות נוספות? אגרות אלה הן שיח בין תלמידי חכמים וכן ענייני ציבור "קלאסיים", כדרכם של רבנים המתכתבים בידידות. תוצאת ההשמטה היא צמצום היכרותם של לומדי תורת הנצי"ב עם אישיותו. יש כאן מגמה להעלים את העובדה שהנצי"ב והרב ריינס התכתבו כידידים.

באגרת נוספת, ס" קז, משנת תרנ"א, אל הדרשן הציוני המפורסם בדורו, ר' חיים יוסף יפה, הסתייג הנצי"ב מהדפסה מחודשת של הספר "דרישת ציון" מאת הרב צבי הירש קלישר. שמם של הרב קלישר ושל רי"ח יפה הושמט, אולם שמו של הספר "דרישת ציון" דווקא נותר. באגרת זו מסתייג הנצי"ב, בכבוד ובענייניות,

23. ארבע האגרות האחרונות נדפסו בידי משה ריינס, בנו של הרב ריינס, בקובץ בית אוצר הספרות ב, תרמ"ח: ס" לג – עמ' 23-24, ס" לד – עמ' 25, ס" לה – 26 (שם, בין התיבות "כתרה נ"י" ו"הנה הדבר", נוספו שלוש נקודות, וכן לאחר התיבות שבסיום "חמש ועשרים רו"כ". נקודות אלה הושמטו באגרות הנצי"ב, כפי שנראה להלן בפרק "הסרות נוספות", כנראה בהתאם למדיניות להסיר שיירי ספיקות פיענוחיים שהותירו מדפיסים ראשונים), ס" לו – עמ' 26 (באגרת זו הושמט באגרות הנצי"ב שמו של הרב שהעביר את המכתב, "הרב וכו' מ' צבי כלב נ"י". מה יכול להיות הטעם לכך?). עם זאת, בסי' לז, במסמך החלטות הרבנים בפטרבורג תרמ"ו על החינוך היהודי, וכן בסי' קכא, ב"מכתב גלוי" עליו חתומים שורת רבנים בעניין קופות הצדקה של ארץ ישראל, נדפס שמו של הרב ריינס (יעוין להלן ב"דברי סיכום" מה שהערת על כך). ב"מפתח האישים" שבסוף הספר, בערכו של הרב ריינס, צוינה הפנייה רק לאיזכור אחד בספר – ס" לז.

אגב, בשולי האגרות הוסיף משה ריינס: "נמצאים בידי המון מכתבים כתובים בידי הגאון הגדול הנצי"ב נר"ו, ע"ד יסוד ישיבת הפרושים [בקובנה], ערוכים להמיסד הגאון ר' יצחק יעקב ריינעס הי"ו וכו'. ולאחר ציטוט ארבעת המכתבים הוסיף "גם שאר מכתבי הגאון הנצי"ב הי"ו, המדברים בענין זה, שמורים אתנו, ועתידיים לראות אור לעת מצאו. כשהיה עם לבב הררי" ריינעס לנסוע לזאמוט להתראות פנים את בחורי הרבנים בגליל זה, לעוררם לתת ידם ליסוד כניסת הפרושים, כתב הנצי"ב גם להם מכתבים לזרזם להשתתף אתו".

24. התוחלת בהשמטה זו לא רבה, שהרי האגרת כבר פורסמה במלואה קודם לכן במשיב דבר (ה, מד). השמטה דומה לכך, כפי הנראה, בסי' כז – אגרת אל הרב יהושע השיל הלוי, מחבר "עליות אליהו", ובו ביקורת על ספרו של הנמען. שורת הפתיחה של האגרת הכוללת את שם הנמען, "לידידי ח"ג הרב החריף משכיל ביראת ה' כ"ש מ' יהושע העשיל הלוי ש"י", הושמטה במהדורת משיב דבר ה, מג, וכן באגרות הנצי"ב. אולם המכתב המלא נדפס בידי ר' יצחק רפאל, "פליטת סופרים" עם "שפה לנאמנים": מתוך תיק המערכת, ארשת א, מוסד הרב קוק תשי"ט, עמ' 391-394. ובדומה, במשיב דבר ד, מז, שמו של הרב יחזקאל חפץ וספרו "מלאכת חרש" (וילנה תרל"ה) הושמטו, ונדפס רק "כבוד הרב וכו'", שמא מפני שהנצי"ב חלק בתוקף על האמור ב"מלאכת חרש".

מהעמדות הציוניות-גאוליות שהביע הרב קלישר. כפי הנראה זו הסיבה שדווקא היא מכל האגרות הציוניות הוכנסה לספר.²⁵

אגרת נוספת שממנה הושטו שמות נשלחה בשנת תרמ"ט אל רבני ירושלים, רבי משה יהושע יהודה ליב דיסקין ורבי שמואל סלנט, והיא עוסקת בסיוע לשומרי שביעית (סי' קכה).²⁶ הושטו ממנה שמותיהם של י"ל פינסקר ושל ר' יחיאל מיכל פינס. "את אשר בידי איני חדל חלילה. זה כירח ימים הגיע לידי מעט מעות לישוב ארץ ישראל. שלחתי אותם לאדעסא [להד"ר פינסקר] והזהרתי לשלחם ביחוד להר' [פינס נ"י] בגדרה, והוא יחלקם לשומרי שביעית". החלק המוסגר בסוגריים מרובעים הושטו ובמקומו הוצבו שלושה נקודות.

זו אינה טעות אלא מדיניות. באגרת ארוכה ומפורטת אל אחיינו הרב אלכסנדר זיסקינד שחור, משנת תרמ"ב, עסק הנצי"ב בפולמוס החריף סביב בתי הספר בירושלים (סי' לח). באגרת זו ביקר הנצי"ב בכבוד ובענייניות את ר' יחיאל מיכל פינס שהקים את בתי הספר. שמו של רימ"פ הושט באופן קטגורי מכל האגרת ("החכם ושלם מוה"ר מיכל פינס", "האדם המעלה ר' מיכל פינס נ"י", "באדם המעלה רמ"פ נ"י", "מעלת כבוד החכם פינס שי", ועוד). אגב באותה אגרת ביקר הנצי"ב בעדינות וברמז גם את רבי יהושע ליב דיסקין, אשר התעמת עם רימ"פ; שמו של הרב דיסקין כמובן לא הושט.²⁷

25. האגרת נדפסה לראשונה מתוך הארכיון הציוני המרכזי בידי ר' בצלאל לנדוי (שתיים מאגרות הנצי"ב מוואלוזין בעניני ארץ ישראל, המעין [יד, ג], ניסן תשל"ד, עמ' 6-10); וכן אצל הרב איזנטל (ראו להלן) ובמקומות רבים.

אגב, ר' חיים יוסף יפה הוא שהביא לידי פרסום את מכתבו של הנצי"ב אל ר' אליעזר דון יחיא וקהילת לוצין, משנת תרמ"ח, על חשיבותה של תנועת "חובבי ציון". כפי שהעיר הרב איתם הנקין, בנוסח שפרסם אדם בשם שלמה פריד מכוחו של רח"י יפה (המגיד, י"ד באדר תר"ן (6 במרץ 1890)) חלו שינויים רבים מסיבות אידאולוגיות. ואילו הנוסח הנאמן למקור פורסם רק לאחר שנים רבות על פי העתק מהארכיון הציוני (ר"ב לנדוי, 'הנצי"ב מוואלוזין במערכה למען ישוב ארץ ישראל בקדושתה', ניב המדרשיה תשל"ד, עמ' 271-272). בהמשך פורסם המכתב פעמים רבות (ראו במאמר 'דרכו של רי"מ עפשטיין בעל 'ערוך השולחן' בין הציונות והציונים', המעין 221 [נזג], ניסן תשע"ז, עמ' 65 הע' 16) ולאחר מכן בספר 'ערוך לפני שולחן: חייו, זמנו ומפעלו של הרי"מ עפשטיין בעל 'ערוך השולחן', מגיד תשע"ט, עמ' 107); וכן קודם לכן בשם העט 'תכלת דומה', בפורום בחרדי חרדים, באשכול "מה למ"ל לילנבלום ולנצי"ב מוואלוזין", תחת הכותרת 'השמטות אידאולוגיות 'ציוניות' ממכתב הנצי"ב', י"ב בשבט תש"ע, 27 בינואר 2010).

26. נדפסה בעיתון חבצלת, ב' בשבט תרמ"ט (4 בינואר 1889); וכן בידי ר"ב לנדוי, 'הנצי"ב מוואלוזין במערכה למען ישוב ארץ ישראל בקדושתה', ניב המדרשיה תשל"ד, עמ' 274; אצל הרב איזנטל (להלן) ועוד.

27. המכתב נדפס לראשונה בידי ר' אלתר דרויאנוב, כתבים לתולדות חבצלת ציון וישוב ארץ ישראל א, תל אביב תשנ"ג, כרך א, [תעודה 46] עמ' 209-213. יצוין כי במהדורה זו ישנם קווים מפרידים המסמנים הסרת טקסטים (- -). אשר לדברי המעתיק הוסרו מפני "שאינן להם עוד ערך וחשיבות כלל" (כתבים לתולדות א, עמ' 36). כמעט תמיד הוסרו סימנים אלו ללא הותרת זכר בכרך אגרות הנצי"ב (על השמטות מסוג זה, שכפי הנראה מטרותן להציג טקסט שלם ללא סימני שאלה, ראו להלן בפרק "הסרות נוספות" על סי' לז).

עם זאת, לצד הסרה שיטתית של שמו של רימ"פ, באגרות הנצי"ב נוסף לשמו של 'הגאון וצדיק ר"י ליב שליט"א', 'הגאון וצדיק ר"י ליב', שם משפחתו - דיסקין. ובנוסף, בשולי המכתב בכרך זה נוספו שורות אחדות

הסרות נוספות

הסרות אחדות מעלות רושם של ניסיון להעלים אירועים קונפליקטיים. תצלום חלק מכתב היד של סי' מז – אגרת לרבי יוסף זכריה שטרן רבה של שאויל ומחבר שו"ת "זכר יהוסף" – נדפס לאחר פרסום אגרות הנצי"ב בידי ר"ד אליאך (הגאון א, ירושלים תשס"ו, עמ' 405), ושם ניכר שהושמט משפט תקיף של הנצי"ב למכותבו על הנהגת ישיבת וולוז'ין בראשותו, אחרי התיבות "מעכ"ת נ"י": "והנה אין מקום אתי לבא הנה בהסבר על צדקי בה, באשר מעכ"ת נ"י מבחוץ, ורק מפי אחרים הוא שומע. אמנם" וכו'. במקרה זה באורח חריג נוספו שלוש נקודות בידי העורך לציון הדילוג.²⁸

לעתים ההשמטה מובנת רק אם נניח שמטרת העורך הייתה לצמצם למינימום היחשפות של הקוראים למידע שעשוי לערער במידת מה את תפיסת עולמם. לדוגמה, בסי' צ נדפסה תשובת הנצי"ב (משיב דבר א, ט) בעניין היחס לרפורמים בצ'רלסטון, קרולינה הדרומית. בעוד במשיב דבר לשונו של הנצי"ב נדפסה במלואה, ככל הידוע לנו, באגרות הנצי"ב – לאחר שהושמטה ללא איזכור פסקה הלכתית על צירוף קטן למניין (על השמטות כגון זו ראו להלן "מדיניות ההשמטות בספר") – בוצע באמצעות שלוש נקודות דילוג על שמה של הקהילה הרפורמית בעיר, אותה כאמור ציין הנצי"ב בעצמו: "עם המכוונים בשם... והם מחללים".²⁹

הסרות אחרות משקפות, כפי הנראה, קושי לפרסם טקסט שיש בו סימני שאלה. לדוגמה, בסי' לז הנזכר לעיל בפרק "סדר האגרות בספר והבהרת המציאות ההיסטורית", ציין המדפיס הראשון ר' חיים קרלינסקי כי העתקת הטקסט הייתה קשה, ולפיכך הציב שלוש נקודות או סימני שאלה כאשר התקשה לפענח את הכתוב. חלק מנקודות אלה וכל סימני השאלה הוסרו במהדורת אגרות הנצי"ב.³⁰ כן הוסר

שלא נדפסו בידי דרויאנוב. אלו מלמדים על אפשרות שבפני עורך אגרות הנצי"ב עמד כתב יד של האגרת. מכתב קצר אל ר' יוסף ריבלין; אגב, בשולי המכתב הוסיף הנצי"ב שורות אחדות לר' יוסף ריבלין. אחריהן הוסיף שורה בה בקשת דרישת שלום לר' שמואל סלאנט: "תברך בשמי את מאהביי [חלק קרוע]ה ופאר עמו הגאון הגדול [מ?]? רבי שמואל סאלאנט נ"י". שורה זו אינה במהדורת אגרות הנצי"ב אולם ניכרת בכתה"י של הנצי"ב שנמכר לאחרונה בבית מכירות (נמכר רק חלק המכתב לר"י ריבלין, ולא המכתב הארוך לרא"ז שחור).

28. וכן להלן, אחרי התיבות "שמנים שנה ויותר", הושמטו התיבות: "והוא דעת הה"ג מוהרא"ל ש"י מפה ווילנה" (מכאן והלאה הצילום קטוע).

29. במשיב דבר נדפס שמה של הקהילה "בית יעקב". ואגב יש להעיר שזו ט"ס, ושמה היה 'בית אלוהים' (ראו חרבות לגוף האומה, עמ' 176 והע' 3).

30. מסלפים ארחות ... ומהרסים; השרים הגדולים (?) ... למצא; לזכרה(?); פשעים(?); השורה הרביעית בחתימות הרבנים (ר"ח קרלינסקי העלה את ההשערה שהוא ר' יקותיאל הלוי אפריזמאן).

כך גם במקרים נוספים. לדוגמה, סי' קצ – הסכמה על ספרו של הרב אהרן יוסף הלוי פיינזילבר רבה של ילובקה, עבודת אהרן, ורשה תרנ"ד. בעבודת אהרן הושמטו באמצעות נקודות, כפי הנראה, תארי כבוד שהוסיף הנצי"ב לרב המחבר, כך: "הן הגיע לפני מעשה הרב... מ' אהרן יוסף" וכו'. נקודות אלו לא נדפסו באגרות הנצי"ב.

בידי העורך – בין המילים "תוקד בקרבו" ו"ישאג יבכה" – ביטוי לא ברור: "ותפרוך הזה מפיו".³¹

מדיניות ההשמטות בספר

רוב ההשמטות והצנזורים באגרות הנצי"ב לא צוינו בידי העורך. ועם זאת, בלפחות 24 מקרים ב-131 הסימנים הראשונים בספר (על מספר זה ראו לעיל בפרק "אי ציון מקורות לאגרות"), נדפסו שלוש נקודות כסימן לדילוג על מילים. הדילוגים המסומנים מגוונים. חלקם על פי המקור ממנו נשאבה האגרת לספר, בשל קושי בפענוח כתב היד או מסיבות אחרות, וחלקם הם השמטות מגמתיות שבוצעו בידי עורך אגרות הנצי"ב עצמו. לאחר העיון, נראה שלא נקבעה מדיניות עקבית בספר, מתי וכיצד משתמשים בשלוש נקודות כאשר מדלגים.³²

פעמים בודדות ציין העורך בהערה במפורש שהסיר חלקים מהאגרת, הסרות שניתן להבין אם כי לעניות דעתי קשה לקבל.³³ לעתים גם נוספו מילים ללא הודעה על כך לקורא.³⁴ עם זאת ישנן עריכות מקובלות, דוגמת פתיחת חלק מראשי תיבות

31. ר"ח קרלינסקי העיר על ביטוי זה בספרו הראשון לשושלת בריסק, מכון ירושלים תשס"ד, עמ' 386.

32. רשימת 24 דילוגים בשלוש נקודות ב-131 הסימנים הראשונים בספר:

סי' כה: "ע"י לימוד התורה... ביארנו", "כי כל באור הוא חדש בזמנו... ולא יסכן זה השם בדור הבא" – נקודות אלה כנראה בשל קושי בפענוח כתב היד, שכן הן גם בהדפסה הראשונה במשיב דבר ה, קז; ושם יש מקרה נוסף של שלוש נקודות, שדווקא באגרות הנצי"ב הושלם באמצעות מילה, כנראה על פי כהנ"י. **סי' כח:** "המפורסם לרחוקים וקרובים וכו'..." – הרב יצחק יעקב ריינס, נדון בגוף המאמר. **סי' לו:** "ע"י מחתרת מרחוק... הן המה יבינו" – כך במקור, קובץ בית אוצר הספרות ב, תרמ"ח, עמ' 26. **סי' לז:** "בתתו את הדרכים... וצאצאי עמו ללעג" – כך במקור, הדרום נב, עמ' 109. **סי' לח:** "החכם ושלם מוה"ר... ש"י" – ר' יחיאל מיכל פינס, וכן להלן 7 פעמים, נדון בגוף המאמר; "למשמרת הדת והכח הלאומי... אין לנו שום פלא", "בלי אותו מעלה..." – כך במקור, כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ ישראל א, תל אביב תשנ"ג, כרך א, (תעודה 46) עמ' 211, 213 (ואולם, דילוגים אחרים שביצע העורך, דרויאנוב, לא נדפסו באגרות הנצי"ב). **סי' מז:** "לפני מעכ"ת נ"י... אמנם באתי להגיד" – הרב יוסף זכריה שטרן, נדון בגוף המאמר. **סי' מח:** "כבודו ושלמו... מה אעשה שהמשכילים סכלים המה" – נדון בגוף המאמר. **סי' פ:** "ואני אוסיף... מה שקרני" – על פי המקור בספרו של הרב אליהו אהרן מילייקובסקי-סמורנוב בספרו אהלי אהרן ב, תל אביב תרצ"ו, עמ' ריז-ריח. בהמשך יש באהלי אהרן עוד שלושה מופעים של שלוש הנקודות, שניים מהם הוחלפו באגרות הנצי"ב ב"וכו", ואחד הושמט. **סי' צ:** "עם המכונים בשם... והם מחללים" – נדון בגוף המאמר. **סי' קז:** "מהספר 'דרישת ציון' שהעלה הרה"ג... כ"י" – הרב צבי הירש קלישר, נדון בגוף המאמר. **סי' קיג:** "אלופי ק'... המחזיקים בעץ החיים... הן אמר" – נדון בגוף המאמר. **סי' קכה:** "שלחתי אותם לאדעסא... והזהרתי לשלחם ביחוד להר'... נ"י בגדרה" – ד"ר י"ל פינסקר ור' יחיאל מיכל פינס, נדון בגוף המאמר. **סי' קכו:** "...עוד זאת ראיתי להציע" – נדון בגוף המאמר.

33. בסי' נז הוסרה רשימה מפורטת של התורמים לשיבת וולוז'ין בקיץ תרמ"ה וחורף תרמ"ו, ורשימת תרומות קבועות, לצד רשימת הוצאות השיבה (ועם זאת רשימה דומה, ששולבה בתוך אגרת אחרת, נדפסה בסי' סא).

בסי' סה הוסרה רשימת מתנדבים למען ישיבת וולוז'ין.

34. לדוגמה, בשורות חתימות הרבנים בשלהי סי' לז, נוספה באגרות הנצי"ב התיבה "ונאם" קודם "יוסף דובער הלוי סאלאוויצקי", זאת בעוד ר' חיים קרלינסקי, המפרסם הראשון, הדגיש במפורש שתיבה זו נעדרה מחתימת

ללא הודעה לקוראים.³⁵ וכן לעתים ברור שלפנינו טעויות הדפסה "טבעיות".³⁶ בשורה התחתונה, איני משלה את עצמי שעמדתי על כל טיבו של הספר. אין לי ספק שעריכות נוספות נעלמו מעיניי וממתנות לגואל.

אי הדפסת הכרך השני "הציוני" של אגרות הנצי"ב

ספר אגרות הנצי"ב הוגדר בפתחו כ"חלק ראשון". ואכן בהקדמה בפתחו הודגש בצדק שהוא כולל רק "מעט מזער מכלל אגרותיו שכתב לאלפים... אשר יש מהם המפיצות אור על סוגיות מסובכות בהשקפה תורתית ובשאלות הזמן, ויש מהם הדנות בנושאים שוטפים מעשיים, ועם זה משובצים ושזורים בהם עקרונות והלכות שהם גופי תורה, עם ביאורי מקראות ומדרשים".

כדי להבהיר את העובדה שרק מעט מאגרותיו של הנצי"ב נשתמרו, ציין העורך את עדותו של גיסו-אחיינו הרב ברוך עפשטיין מחבר "תורה תמימה" בספרו "מקור ברוך", על קצב הכתיבה הרב של הנצי"ב (דברים מקבילים של הרב מאיר בר-אילון, בן הנצי"ב, לא צוינו). עוד ציין העורך כי תקוותו לפרסם כרך שני לספר: "ואפרוש כפי בתפילה שאזכה להו"ל את החלק השני שיכלול עניני גלות וגאולה, ארץ ישראל והשקפה, תולדות ומשפחה".

משפט זה נדפס בשנת תשס"ג. 23 שנים חלפו מאז. חרף העובדה שבמרוצת השנים זכה העורך הרב קוסובסקי-שחור להדפיס ספרים נוספים מתורתם של גדולי הרבנים (ראו לעיל בהע' 4), כרך שני של אגרות הנצי"ב טרם נכנס למכש הדרוש. מדוע? שני חוקרים מעורים בתחום, הרב איתם הנקין הי"ד והרב יהושע מונדשיין ז"ל, ציינו לפני שנים כי אין זה רפיון ידיים של מאן דהו. לדבריהם, הטעם לכך הוא רצון להימנע מפרסום אגרות ומסמכים שיבהירו את פעילותו הציונית של הנצי"ב, שהיא לצנינים בעיני בני חוגו של העורך. כך כתב הרב הנקין (דרכו של ר"מ עפשטיין בעל 'ערוך השולחן' בין הציונות והציונים, המעין 221 [נזג], ניסן תשע"ז, עמ' 61-62 הע' 5):

מחבר "בית הלוי", וכלשונו: "דייקתי להעתיק את שמות הרבנים שחתמו על תעודת ההסכם, לא רק באותו הסדר ובשני טורים כמו שבאו על החתום, אלא גם בלשונה של כל חתימה" (הדרום שם, עמ' 112), ואף ציין לשמועה על טעם מיוחד להיעדרות זו – רצונו של הר"ד סולובייצ'יק להימנע מפשרה בנושא לימודי החול ב"חדרים". רק לאחר שרבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנה תבע זאת ממנו "כפסק הלכה", צירף הר"ד את שמו למכתב הרבנים אבל לא בחתימה כרגיל אלא "ככותב את שמו סתם" (ראוי לציין שכאמור לעיל בהע' 5, צילום כתב היד של סי' לז נדפס בסוף אגרות הנצי"ב, וגם שם החתימה החלקית ברורה).

35. שם: "אשר יכתב עליהם בכת"י הר"י שעפ"י הסכמתו" – נפתח: בכת"י הראש ישיבה שעפ"י הסכמתו.
36. לדוגמה, סי' קכא הוא "מכתב גלוי" בחתימת שורת רבנים גדולים לתמיכה בקופות צדקה לארץ ישראל. הוא נדפס בעיתון המגיד, כ"ז בשבט תרמ"ח (9 בפברואר 1888); ר' חיים נתן דמביצר, מגיני ארץ ישראל, ירושלים תרס"ד, עמ' קטו-קצ"ז (יעו"ש); ועוד. התאריך באגרות הנצי"ב "בחודש סימן תרמ"ט" הוא ט"ס, וצ"ל י"ב באלול תרמ"ז.

כך ראשון של אגרות הנצי"ב מוולאזין יצא לאור בבני ברק תשס"ג על ידי ר' יעקב קוסובסקי-שחור, הממשיך לציבור החרדי-ליטאי; כפי ששמעתי מהחוקר וההיסטוריון ר' יהושע מונדשיין ז"ל (על פי מידע שבידיו), יציאתו לאור של כך אגרות נוסף מעוכבת זה כמה שנים, בשל העובדה שרוב האגרות הנותרות קשורות לענייני "חובבי ציון", וחלק ניכר מהן אינו הולם את התדמית וההשקפה המקובלות בציבור הנזכר בנוגע ל"גדולי ישראל" מן הדורות הקודמים.³⁷

זו הייתה אולי כוונתו של העורך, בדבריו שבכך השני עתידים להיכלל "ענייני גלות וגאולה, ארץ ישראל והשקפה". כמדומה שה"השקפה" העדכנית בחוגים מסוימים על מצוות ישוב הארץ, אינה עולה בקנה אחד עם השקפתו של הנצי"ב. ואגב אם הדברים נכונים, אפשר לשער שציוניותו המובהקת של הרב מאיר בר-אילן, בן הזקונים של הנצי"ב, היא שגרמה לאי-הזכרת שמו בהקדמת החלק הראשון של אגרות הנצי"ב, ולשימוש בדבריו של הרב עפשטיין הבלתי-מזוהה בלבד.³⁸

האגרות הציוניות של הנצי"ב – רשימה חלקית

אגרות רבות של הנצי"ב לא נדפסו בספר אגרות הנצי"ב, אף שאין שום ספק שעמדו בפניו של העורך, והוא יכול היה להכניסן בקלות לכרך. מדובר באגרות הסובבות סביב עבודתו של הנצי"ב במסגרת ארגון "חובבי ציון", וככלל יחסו החיובי לעניין הציוני. אגרות אלה נדפסו תחילה במקומות מפורזים. ראשון לקיבוץ חלקן היה ר' בצלאל לנדוי ז"ל. אולם, בשנת תרמ"ט פרסם הרב אהרן איזנטל שליט"א, אז רבו של הישוב חיספין ומרבני ישיבת הגולן בישוב, קובץ יסודי, מסודר ושלם, של רוב-

37. לאחר הירצחו של הרב הנקין הי"ד, פורסמו הדברים בספר תערוך לפני שולחן, עמ' 102-103 הע' 5. דברים דומים כתב הרב הנקין שמונה שנים קודם לפרסום מאמרו, תחת שם העט "תכלת דומה" בפורום בחדרי חרדים, באשכול הנזכר למעלה "מה למ"ל לילנבלום ולנצי"ב מוולאזין": "שלפי דברי לבנוני [=שם העט של הרב יהושע מונדשיין הנזכר] בפורום זה, הסיבה שהחלק השני של 'אגרות הנצי"ב מוולאזין' אינו יוצא לדפוס, הוא שרוב אגרותיו של הנצי"ב מן השנים הנידונות קשורות לחובבי ציון וחיבת ציון..." (כ"ב באלול תשס"ח, 22 בספטמבר 2008); "האם דברי לבנוני שם הם השערה או יותר מכך אינני יודע, אך הדעת נותנת שהוא צודק, ומו"ל הכרך הראשון אינם ששים להוציא כך שרובו (או חלק ניכר ממנו) מוקדש לענייני חיבת ציון וחובבי ציון..." (כ"ו באלול, 24 בספטמבר). וכך הוסיף שם כותב נוסף בפורום, "אליעזר": "בנוגע לדברי לבנוני על אגרות הנצי"ב ח"ב. הוברר לי על ידי כי הדברים ידועים לו בבירור" (כ"ו באלול, 25 בספטמבר).

38. עוד על השמטת שמו של הר"מ בר-אילן ממהדורת העמק דבר של ישיבת ולאזין, ראו גם דבריו של "רב צעיר" בבלוג הנזכר לעיל, הע' 21. ויוער שמנגד, בהקדמתו ל"עמק הנצי"ב" בשנת תשי"ט, ציין נכד הנצי"ב הרב ישראל איסר שפירא בהדגשה את ערכו המיוחד של דודו הרב מאיר בר-אילן: "לזכר עולם יזכר כבוד בנו של מרן הגהמ"ח זצ"ל, הרה"ג המופלא ר' מאיר ז"ל, על העבודה אשר השקיע בעודו בחיים חיותו להוציא לאור עולם את הספר הליזה". וכן בהקדמת "מרומי שדה" א-ב (תשט"ז): "כתבי קדש אלה היו ספונים עד כה בבית גנזיו של כבוד בנו הדגול הרה"ג המופלא רבי מאיר ז"ל וכו' (ובדומה שם כרך ה, תשי"ט).

ככל מכתבי הנצי"ב בעניין יישוב ארץ ישראל, תחת הכותרת 'אגרות הנצי"ב', בתוך הספר "ארץ צבי: קובץ מאמרים בענייני ארץ ישראל – ספר זכרון לזכר צבי מנחם גלאט הי"ד", ירושלים תשמ"ט, עמ' 90-148.³⁹

בפתח דבריו הבהיר הרב איזנטל את הצורך בפרסום קובץ זה:

על יקרת ערכה של ארץ הקודש למדנו מתוך משנתו של רבינו הנצי"ב זצ"ל. שמענו על תמיכתו בישוב ארץ-ישראל וכי כל ימיו שאף לעלות ולהתישב בה. אולם הצד המעשי של כמיהה זו לא בא לידי ביטוי הולם עד היום... מן המפורסמות היא שרבינו היה אחד מראשי תנועת 'חובבי-ציון', אולם דעותיו והנהגתו הציבורית-מעשית בענין ארץ ישראל היו נעלמות. הדבר הביא לסילוף עמדתו, בשוגג או במזיד.

כדוגמאות לכך ציין הרב איזנטל שמחבר הספר "מרבצי תורה ומוסר", ר' אהרון סורסקי, "בתארו את דמותו של רבינו, בחר להביא מכלל האגרות רק את האגרת אשר בה מסרב רבינו להדפיס שוב את הספר 'דרישת ציון' לגרצ"ה קלישר" (ראו שם, כרך א, בני ברק תשל"ו, עמ' מא-מג). ובאותו אופן איתרע גם בספר "מרבצי תורה ומוסר", שכתב ר' מנחם מנדל גרליץ (ראו שם, כרך ב, מהדורת ירושלים תשס"ג, עמ' יז-כ). והוסיף הרב איזנטל: "פירסום אגרותיו של רבינו הנצי"ב בא לתקן עיוות זה".

עוד עמד הרב איזנטל בקצרה על חשיבות עבודתו החלוצית הנזכרת של ר' בצלאל לנדוי, אולם הוסיף כי "דא-עקא, במאמריו של לנדוי הובלט מאבקו של רבינו כנגד ההנהגה החילונית של חובבי ציון, ונמצאו צדדים אחרים חסרים".

לענייננו, הרב איזנטל ליקט 31 אגרות של הנצי"ב העוסקות בענייני יישוב ארץ ישראל. רובן נדפסו לפניו, אולם ככל הידוע לי מדובר בקובץ השלם ביותר של אגרות הנצי"ב בעניין זה. בנוסף לכך שהרב איזנטל זיכה אותנו בהתקנת האגרות לדפוס וקיבוצן אל מקום אחד, הוסיף הרב מדיליה הערות שוליים רבות וחשובות המבארות – עד מקום שידו מגעת – ציון למקומות בהן נדפסה תחילה, ביאור ההקשר של כל אגרת, ציון למקורות התורה חז"ל שנזכרו בה, ולעתים אף הבהרה של מבטאי הלשון הייחודיים של הנצי"ב.

באגרות הללו בלומים אוצרות רבים ומגוונים במיוחד. אנו מוצאים בהן עיסוק רחב, פרטני ועקבי בדברי תורה והדרכה יסודיים על יישוב ארץ ישראל, בדרכים

39. עם חתימת הקובץ, הוסיף הרב איזנטל נספח קצר, "בשולי האגרות", בו דן בקצרה בהיבטים אחדים העולים מן האגרות. יש לציין כי לקובץ האגרות הקדים הרב איזנטל מאמר מפורט על ארץ ישראל במשנת הנצי"ב: 'משנת הנצי"ב', שם עמ' 71-89.

מעשיות ליישוב הארץ, בעניינים גדולים וקטנים, בנושאים מוסכמים ובמאבקים, בהצלחה ובכישלון. חלק מהאגרות ארוך ומסועף, וחלקן קצר, ממוקד ומלמד על רציפות הקשר. חלק לתלמידי חכמים גדולים, חלק לציבור הרחב, וחלק לראשי "חובבי ציון". עניינים רבים ואישים רבים נזכרים בהן.

חשוב להדגיש שמאגרות לא-מעטות עולה קושי של הנצי"ב לעבוד לצד "חובבי ציון", כאשר ידע שלעתים לא-מעטות דעותיו לא התקבלו. למרות זאת הוא המשיך בשכנוע – לעתים בדרכי נועם ולעתים בתקיפות – מתוך שיח של אחדות, שותפות וקרבה.

כל האגרות מלמדות על האחריות הגדולה שחש הנצי"ב לאחדות ישראל, המתבטאת בעבודה הציונית, ולהצלחת תנועת "חובבי ציון". האגרות מבטאות גם את המשאבים שהקדיש הנצי"ב לנושא, הקשב והזמן; הצורך הן לחשוב, לגבש ולהעלות על הכתב מחשבות גדולות, והן להכיר פרטים רבים ולגבש גם בהם עמדה מעשית; זאת לצד עיסוקיו הרבים כראש ישיבה, רב משיב בהלכה ומנהיג ציבור העוסק בעניינים נוספים. בשורה התחתונה, פשוט וברור לקורא את האגרות, שחלק מהותי מעולמו של הנצי"ב, בשנים מאוחרות ו"בשלות" של חייו, היה יישוב הארץ באמצעות עבודתו במסגרת "חובבי ציון".

כל האגרות הללו עמדו, כמובן, בפניו של עורך אגרות הנצי"ב, אולם הוא בחר שלא לפרסמן.

אומר בכנות, שמעודי, סוגיית השמטת "האגרות הציוניות" של הנצי"ב הותירה אותי משתומם ומתפלא. הרי אגרות אלה כאמור נדפסו עוד קודם פרסום ספר אגרות הנצי"ב. בנוסף, פעילותו הענפה של הנצי"ב לשם יישוב ארץ ישראל – ובמרכזה עובדת היותו מראשי תנועת "חובבי ציון" תוך שיתוף פעולה עם עמיתיו בה, לצד מאבקים רעיוניים ומעשיים על התוויית דרכה – היא נושא שנחקר היטב ופורסם ברבים.⁴⁰ קשה להבין את התוחלת של השמטה ברורה כל כך, שהרי אמרו חכמים (בכורות לו, א) "כל מילתא דעבידא לאיגלווי לא משקרי בה" – דבר שסופו להתגלות אין בני אדם מכזבים בו. אלמלא מניחים שספר אגרות הנצי"ב יועד מלכתחילה לחוג צר אופקים ודל מבט במיוחד, המתעניין משום מה במשנת הנצי"ב, ואשר משום מה אין מקום להניח שבסופו של דבר ייחשף לאמת המלאה.

40. סיכום מקיף ועדכני נכון לשנת פרסומו (תשע"ז) של הכתיבה סביב הגותו ופעילותו הציונית של הנצי"ב, נעשה בידי הר"א הנקין הי"ד בהמעין, שם (בקובץ המעין ובספר תערוך לפני שולחן), הע' 4.

אומנם ברוח דברי חכמים "זכרהו מְאָחַר שבא להשכיחו" (ביצה טו, ב), מצאתי לנכון לערוך כאן רשימה תמציתית של האגרות הציוניות שקובצו ונדפסו בידי הרב איזנטל, אשר עמדו בפני עורך אגרות הנצי"ב, אולם לא נדפסו בספר זה.

25 אגרות ציוניות של הנצי"ב שלא נדפסו בספר אגרות הנצי"ב⁴¹

מס' 1 – אגרת משנת תרכ"ד בה ברכה למכתב רבני ירושלים "על דבר ישוב ארץ ישראל".

מס' 2 – אגרת משנת תרמ"ו עם הצטרפות הנצי"ב לאגודת "חובבי ציון" בוולוז'ין.

מס' 4 – אגרת משנת תרמ"ז אל יהודה ליב פינסקר עם מינויו של הנצי"ב לגבאי-יועץ לאגודת "חובבי ציון".

מס' 5 – אגרת משנת תרמ"ז, כפי הנראה, אל גבאי "חובבי ציון" לחיזוק גביית הכספים.

מס' 6 – אגרת משנת תרמ"ח אל הרב אליעזר דון יחיא על חשיבות תנועת "חובבי ציון".

מס' 7 – אגרת משנת תרמ"ח אל י"ל פינסקר בדבר רכישת קרקעות בארץ.

מס' 8 – אגרת משנת תרמ"ח אל י"ל פינסקר לתיקון מצב הדת במושבות האגודה.

מס' 9 – אגרת המשך שנייה אל י"ל פינסקר.

מס' 10 – אגרת המשך שלישית אל י"ל פינסקר.

מס' 11 – אגרת המשך רביעית אל י"ל פינסקר.

מס' 13 – אגרת משנת תרמ"ח אל גבאי "חובבי ציון" לחיזוק גביית הכספים.

מס' 14 – אגרת משנת תרמ"ט אל קהילת איהומן ורבה הרב צבי הירש ליפמן לחיזוק התמיכה ביישוב הארץ.

מס' 16 – אגרת אל "חובבי ציון" בסלוצק משנת תרמ"ט, לדחיית טענות קנאים נגד מתיישיבי הארץ.

מס' 17 – אגרת אל "חובבי ציון" ב'באר' משנת תרמ"ט, בנושאים דומים.

מס' 18 – אגרת אל י"ל פינסקר משנת תרמ"ט לתמיכה בשומרי השביעית.

מס' 19 – אגרת אל מקום שנחלקו בו בדבר ישוב הארץ משנת תרמ"ט.⁴²

מס' 20 – אגרת אל ר' שמואל יוסף פין לחיזוק ישוב הארץ בקדושה.

מס' 21 – אגרת המשך אל ר' שמואל יוסף פין.

41. על פי המספור שערך הרב איזנטל, שהוא על פי סדר השנים של האגרות.

42. האגרת נדפסה לראשונה בידי הרב יעקב הכהן פלקסר בספרו למען ציון, וילנה תר"ן, עמ' 76. השוו להלן

מס' 28.

- מס' 22** – אגרת אל ר' אהרן יהודה שולמן משנת תר"ן לדחיית טענות קנאים נגד מתיישי הארץ.
- מס' 23** – אגרת אל ר' שמואל יוסף פין משנת תר"ן לחיזוק פיתוח הארץ.
- מס' 25** – אגרת אל י"ל פינסקר משנת תר"ן בברכה עם אישור תנועת "חובבי ציון" ברוסיה.
- מס' 26** – אגרת הסכמה משנת תר"ן לרב אברהם יעקב סלוצקי על ספרו "שיבת ציון".
- מס' 27** – אגרת משנת תר"ן לגיוס כספים לתנועת "חובבי ציון" ברוסיה.
- מס' 30** – קריאה בשם "אחרית כבראשית" משנת תרנ"א, על חובת התמיכה בפעילות "חובבי ציון".
- מס' 31** – אגרת אל ר' חיים יוסף יפה מתרנ"א בתמיהה על הפסקת דרשותיו למען ישוב הארץ.

3 אגרות שנדפסו בספר אגרות הנצי"ב עם השמטות

- מס' 3** – אגרת משנת תרמ"ו אל "חובבי ציון" בוורשה, שסופה נדפס באגרות הנצי"ב סי' קכו. ראו לעיל בפרק "פרסום פסקה אחת מאגרת 'ציונית'".
- מס' 15** – אגרת משנת תרמ"ט אל רבני ירושלים לחיזוק השביתה בשביעית, נדפסה באגרות הנצי"ב, סי' קכה. ראו לעיל בפרק "הסרת ביטויי כבוד לרבנים ואישים ציוניים".
- מס' 29** – אגרת אל ר' חיים יוסף יפה משנת תרנ"א, בהתנגדות להדפסת הספר "דרישת ציון", נדפסה באגרות הנצי"ב סי' קז. ראו לעיל בפרק "הסרת ביטויי כבוד לרבנים ואישים ציוניים".

3 אגרות שנדפסו בספר אגרות הנצי"ב

- מס' 12** – אגרת הסכמה על ספרו של הרב יהודה אידל ציזלינג, "ילקוט ארץ ישראל" (וילנה תר"ן), נדפסה באגרות הנצי"ב סי' קסה.⁴³
- מס' 24** – אגרת אל ר' שמואל יוסף פין משנת תר"ן על גילוי אגודת הסתרים הציונית בישיבת וולוז'ין, נדפסה באגרות הנצי"ב, סי' עג.⁴⁴

43. במהדורה נוספת של "ילקוט ארץ ישראל" – קודם להסכמה זו – נדפסה הסכמה נוספת, דומה אך ארוכה ומפורטת יותר מאת הנצי"ב, הנפתחת בתיבות "כבר הראינו דעת חז"ל" ונחתמת בתיבות "פה"ק וולאזין", משנת תרנ"א. הסכמה זו נדפסה גם בידי ר' אברהם יעקב סלוצקי, שיבת ציון, ורשה תרנ"ב, עמ' 17-18. היא לא נדפסה בספר אגרות הנצי"ב.

44. כתה"י של הנצי"ב שמור בארכיון הספרייה הלאומית, ארכיון שמואל יוסף פין, 25 03 1527 4* ARC. נדפס בידי ר' אלתר דרויאנוב, כתבים לתולדות חובת ציון וישוב ארץ ישראל א, תל אביב תשנ"ג, כרך ז, [תעודה 1420] עמ' 281-282; יצחק ברוידס, וילנה הציונית ועסקניה, תל אביב ת"ש, עמ' 41; ועוד. יש להעיר כי

מס' 28 – אגרת הסכמה – ההסכמה היחידה על החיבור – לרב יעקב הכהן פלקסר על ספרו "למען ציון", נדפסה באגרות הנצי"ב, סי' קעג.

בשולי הדברים: מסמך למיפוי מכותבי הנצי"ב

כאמור בריש המאמר, תחילה עיינתי במכתביו של הנצי"ב בספרים שו"ת משיב דבר ואגרות הנצי"ב, ובחיבורים רבים נוספים ככל שידי השיגה, כדי להבין טוב יותר את משנתו הציבורית, וכן להבין את משקלה בעיני בני דורו. אולם ככל שהתקדמתי בעיוני, התחוור לי שחרף גדולתו ופעילותו הציבורית העצומה של הנצי"ב, טרם נעשתה מלאכת מיפוי בסיסית של מכותביו הרבים.

כאמור, פעמים רבות לא צוינו מלכתחילה נמעניו של הנצי"ב, ולעתים צוינו באופן חלקי או שגוי. מקום הניחו לנו אבותינו להתגדר בו. נדרשה מלאכה רבה ולעתים מתישה כדי לחשוף צו לצו קו לקו, שם אחר שם של נמעני הנצי"ב שלא נתבארו (או שנתבארו זעיר פה זעיר שם, בחיבורים מפוזרים, והיה צורך לכנסם אל מקום אחד).

מידע רב על נמעני הנצי"ב בשני הספרים האמורים, רוכז תחת ידי במסמך ראשוני הכולל כעת סך של כ-21,000 מילים. נכון לעכשיו, מתכונתו היא רשימת כל מכתבי הנצי"ב במשיב דבר ובאגרות הנצי"ב, עם ציון שם הנמען, תפקידו ומקומו נכון לאותה שעה, אם פרטים אלה ידועים. בהערות שוליים לכל תשובה ואגרת פירטתי את המקור שבו נדפסה האגרת, מכתבים נוספים של הנצי"ב לנמען, אם ישנם, וכן פרטים ביבליוגרפיים שונים ואף ביוגרפיים על זהות הנמען, במקרה שזהותו לא מפורסמת.

אדגיש שאף שהמסמך עוסק בכל סימני השו"ת וקובץ האגרות, הוא ראשוני וחלקי. פעמים שלא זכיתי לעמוד על נמעני הנצי"ב. מלאכתי נעשית תוך הנחה שלא תושלם ללא עיון משלים נוסף, על יסוד עיון בתשובות גופן, תשובות בשו"תים מקבילים וחיבורים בני התקופה ואחריה, תיעודים ארכיוניים, כתב היד אם ישנו, עיון במחקרים נוספים, ועוד.

עוד בשלהי מסמך זה, ציינתי עשרות אגרות של הנצי"ב שלא נדפסו במשיב דבר ובאגרות הנצי"ב, ונתפזרו בספרים ובקבצים שונים, וכן נמכרו בבתי מכירות פומביות. תקוותי לסדרו, להתקינו לדפוס ולפרסמו במתכונת מתאימה.

דרויאנוב, ובעקבותיו כל מצטטי המכתב, הסיר את המשפט הראשון של האגרת, אשר עסק בתיקון הנדבות ל"חובבי ציון": "ע"ד הקו"ק [=הקול קורא] וקערות, עוד לא נשאלתי, וכאשר אהי' נשאל אשיב כהודעת מעכ"ה נ"י. ובבואו הנני להודיעו" וכו'.

סיכום

במאמר זה ביקשתי להבהיר את מדיניות העריכה של הספר "אגרות הנצי"ב" ומגמותיה. מסקנתי היא שחרף מעלותיו, ספר זה לא מבטא את מלוא תורתו, אישיותו ודרכו של הנצי"ב מוולוז'ין. כפי שראינו, בעריכת ספר זה נעשה ניסיון בולט לצמצם את אופיו הפתוח, קשריו עם אישים שנתפסים כלא-ראויים, ובעיקר פעילותו הציונית הענפה של הנצי"ב במסגרת "חובבי ציון". משפטים ואף פסקאות ברוח זו הושמטו בשיטתיות מן הספר, ופעמים רבות הקורא לא מודע לעצם ההשמטה ועשוי לעמוד בפני תמונה מגמתית, מטעה ואף כוזבת.

עוד עמדנו על העובדה שלא רק משפטים הושמטו מהספר אגרות הנצי"ב, אלא עשרות "אגרות ציוניות" לא הובאו בו. העובדה שעורך אגרות הנצי"ב תר ובלש בשקדנות וביסודיות ראויה להערכה אחר כל אגרות הנצי"ב, עולה מאינספור אגרות בספר. אין ספק שבפנינו עמדו גם האגרות הציוניות, אולם הוא בחר להשמיטן. לדברי חוקרים המעורים בתחום, הסיבה לכך היא רצונו להימנע מהנכחה של ציוניותו המופגנת של הנצי"ב. כדי להפיג מטרה זו, הוספתי למאמרי רשימת 31 אגרות אלו, שפורסמו בעבר בידי הרב אהרן איזנטל שליט"א.

לקראת סיום, בצער רב עלי לכתוב כאן דברים כהווייתם: סוגיית ההשמטות העלתה בעיניי התלבטות ביחס לספרים חשובים נוספים שערך הרב קוסובסקי-שחור, מתורת ר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, ר' חיים עוזר גרודזינסקי ואחרים (ראו לעיל הע' 4). האם גם בהם בוצעו צנזורים והשמטות שתואמים את הקו המחשבתי של חוג העורך? האם ייחלץ אי פעם אדם לבחון סוגיה זו? והאם יוכל בכלל להגיע לכלל החומר ולברר את הדברים מיסודם?⁴⁵

45. אעיר כאן על עניין אחד קל, הנוגע לאגרות הנצי"ב – סי' קכא בספר הוא "מכתב גלוי" בחתימת שורת רבנים גדולים לתמיכה בקופות צדקה לארץ ישראל. בעוד כאן צוין שמו של אחד החותמים, הרב יצחק יעקב ריינס, באגרות ר' חיים עוזר ב (ניו יורק תשס"א, סי' תשמ עמ' רסו) הושמט שמו לגמרי, ואילו באגרות ר' יצחק אלחנן (ב, בני ברק תשס"ג, סי' קפה עמ' עמ' שעט) הועבר שמו לסוף הרשימה. כפי שראינו, קשה לזהות כאן מדיניות עקבית. על כל פנים, ראוי לבחון סוגיה זו ביישוב הדעת.